

ОСВІТНЬО-ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРИРОДНОГО ШКІЛЬНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ У СПАДЩИНІ О. ЛАЗУРСЬКОГО

Висхідний розвиток педагогіки як науки можливий лише за постійного поповнення новими знаннями, фактами, а, отже, за удосконалення існуючих методів досліджень, з допомогою яких нове знання здобувається та інтерпретується. Генеза і розвиток такого важливого складника й рушія педагогічної теорії як методологія експериментального дослідження потребують ретельного вивчення. Це, з одного боку, сприятиме глибшому розумінню суті, принципів і специфіки такого способу пізнання педагогічної дійсності, а, отже, підвищенню рівня методологічної культури дослідника, а з іншого – пришвидшенню темпу і рівня розвитку педагогічної теорії, які залежать від якості використовуваних методів дослідження [2, с. 3].

Надзвичайно плідним щодо впровадження педагогічних новацій, проведення різноманітних масштабних педагогічних експериментів, декларування і реалізації нових методів науково-педагогічних досліджень, був період кінця XIX – першої третини XX ст. Вивчення вітчизняного досвіду організації й проведення досліджень дитинства у цей період, потенціал ідей якого ще далеко не вичерпаний, уможливило виявлення кращих зразків організації наукових досліджень психологічних особливостей дитини як способів досягнення значущих результатів, та визначення рушійних сил трансформацій в освітній галузі. Дослідження у галузі педагогіки, як і будь-яке інше дослідження, ґрунтуються на точно встановлених фактах, які уможливають їх емпіричну перевірку, спираються на вже відомі наукові теорії, та характеризуються цілеспрямованістю, систематичністю, взаємозв'язком усіх елементів, процедур і методів. У кожному науковому дослідженні обов'язковим є застосування такого методу чи такої системи методів дослідження, які б повністю відповідали внутрішній логіці явища чи процесу, що вивчається і забезпечували б досягнення мети і розв'язання поставлених завдань.

Серед усього розмаїття методів наукових психолого-педагогічних досліджень, вироблених за майже півтора століття їх цілеспрямованого проведення, особливе місце належить педагогічному експерименту. Як один із провідних методів дослідження процесів виховання та навчання експеримент посів чільне місце у вітчизняній експериментальній педагогіці наприкінці XIX ст. «Значного поширення в ті роки, – писав у передмові до

книги «Експериментальна психологія» (1973) П. Фресс, – набула ідея про основоположне значення експериментального вивчення дитини з метою вирішення різноманітних завдань її навчання і виховання» [10, с. 6]. Представники експериментальної педагогіки прагнули поглибити розуміння принципу природо-відповідності виховання та навчання дитини, знайти нові підходи до виховання та навчання, стверджуючи, що основою створення наукової педагогіки мають бути точні дані, накопичені у психології, фізіології, гігієні та інших науках про людину. Саме тому, прогресивні педагоги кінця XIX – початку XX ст., особливо інтенсивно розроблялися методи дослідження окремих психічних процесів, вивчення особистості дитини в цілому, а також індивідуальних її особливостей і відмінностей.

Найбільше сподівань покладалося на лабораторний експеримент, як досить об'єктивний і точний метод дослідження. Однак навколо впровадження експерименту у шкільну практику та його питомої ваги відносно інших методів педагогічного дослідження розгорнулася особливо гостра полеміка [6, с. 86]. На наше глибоке переконання, крайності у вирішенні проблеми експерименту «знімав» своєю концепцією «природного експериментального методу» Олександр Федорович Лазурський. Він розробив метод, який, за твердженням визнаного історика педагогіки Б. Бім-Бада, став «одним з найважливіших надбань всієї світової педагогіки XX ст.». Сам О. Лазурський, однак, зазначав, що запропонований метод не є нововведенням, а лише узагальненням напрацьованих та ідей учених-сучасників у галузі психології та педагогіки: В. Вундта, Л. Гельмгольца, Е. Меймана, М. Пирогова, І. Сікорського, К. Ушинського, Г. Фехнера. Він писав: «Термін цей («природний експеримент» – прим. І.Л.) пропонується мною для позначення особливого роду прийомів дослідження, котрі займають проміжну позицію між зовнішнім, об'єктивним спостереженням, з одного боку, й тим лабораторним, штучним експериментом, який відомий під назвою психологічний експеримент – з іншого боку». Аналіз історії розвитку методології експериментальної психології й педагогіки та висловлені критичні зауваження учених кінця XIX – початку XX ст. щодо застосування експерименту в шкільній практиці [6, с. 90–94], переконливо довів, що ідея О. Лазурського про

використання методу природного експерименту дійсно вирішувала чимало протиріч та мала визначальне значення для подальшого розвитку педагогічної науки. На підтвердження нашого міркування зауважимо, що до аналізу його творчої спадщини неодноразово зверталися такі видатні вчені, як Б. Ананьєв, В. Артемов, В. Мерлін, В. Мясіщев О. Нечаєв.

Мета статті – ретроспективний аналіз та висвітлення освітньо-виховного потенціалу й характерних особливостей експериментального уроку та шкільного експериментального дня як особливих прийомів реалізації О. Лазурським методу природного експерименту.

Пріоритетними у спадщині О. Лазурського були ідеї гуманізації педагогічних досліджень з метою розкриття унікальності особистості: «Безкорисливий трудівник й щиро відданий науці дослідник, О. Лазурський усе життя присвятив служінню одній ідеї, що захопила його ще з юності. Ця ідея – вивчення особистості людини» [8, с. 13]. Розмірковуючи над проблемою вивчення індивідуально-психологічних особливостей людей, О. Лазурський звернувся до існуючих методик дослідження особливостей дитини, зокрема застосування методів психології – спостереження та експерименту. Результатом глибокого всебічного їх аналізу став висновок про необхідність пошуку нових методів досліджень особистості дитини. Підтвердженням цього є спогади його учениці та послідовниці М. Надольської, безпосереднього свідка наукового пошуку ученого: «Олександр Федорович називав себе емпіриком і дійсно він приходив до певних висновків завжди від безпосередніх спостережень, їх аналізу, прискіпливо перевіряючи свої гіпотези на практиці. Так, спроба цілісного вивчення особистості людини від її народження до зрілості шляхом поєднання методів спостереження та лабораторного експерименту (в яких Олександр Федорович брав безпосередню участь як дослідник й керівник – прим. І.Л.) лише підтвердила їх неспроможність як єдиних інструментів дослідження особливостей дитини. Як активний учасник усіх з'їздів з педагогічної психології та експериментальної педагогіки, як «діяльний учасник пробудження педагогічної думки, Олександр Федорович давно звернув увагу на негативне ставлення й серйозну критику, які викликав метод лабораторного експерименту серед педагогів», – писала М. Надольська [7, с. 111]. Справедливі нарікання ученого викликало те, що метод не дає уявлення про цілісність особистості дитини, від розуміння якої, вміння знайти підхід до неї й впливати на неї, залежить успіх педагога. Саме тому О. Лазурський, з властивою йому звичкою не зупинятися перед труднощами й складністю

завдання, став шукати третій шлях, що, по можливості, поєднав би позитивні й відкинув би негативні сторони обох методів» [7, с. 111].

У результаті тривалих роздумів й наукових пошуків О. Лазурський сформулював ідею вивчення особистості «особливого роду прийомом дослідження», який назвав «методом природного експерименту». Зауважимо, що назва методу «природний експеримент», як свідчить проведений нами термінологічний аналіз праць О. Лазурського, була запозичена ним у німецького філософа і педагога П. Наторпа. У 1909 р. дослідник видав книгу «Філософія як основа педагогіки» (російською мовою книгу було перекладено та видруковано у 1910 р. у Москві) в якій, виступаючи проти проведення вчителем експериментально-педагогічних досліджень, вперше вводить поняття «природний експеримент», як такий спосіб знайомства педагога з «душевною життєвостю» дітей, за якого обов'язковою умовою спостереження за дитиною виступає обов'язкове створення природних зовнішніх обставин. Пояснював своє негативне ставлення до експериментування над дитиною з боку вчителя П. Наторп тим, що для цього вчитель мав би сам вміти експериментувати або планомірно проводити спостереження над своїм вихованцем, але у самому процесі виховання і навчання такої можливості немає, більше того, це помітно зашкодило б роботі вихователя, бо в його роботі з'явилася б побічна мета. На щастя, вчитель чи вихователь має перед собою не один мозок і нервову систему, але всю живу особистість, яка достатньо дає знати про своє внутрішнє життя без допомоги всяких інших, окрім природних, експериментів, що виявляються або як прямі запитання, безпосередньо пов'язані з [навчальним] предметом, або як опосередковані спонукання до самостійного виявлення пізнавальної активності.

Розвиваючи ідею П. Наторпа, Олександр Лазурський називав природним експериментом не просто окремі питання чи завдання, а цілеспрямоване «спостереження складних проявів душевного життя дітей у звичних обставинах їх домашнього або шкільного життя, що проводилося за заздалегідь складеним планом». Особливу цінність цього методу О. Лазурський бачив у можливості його застосування в шкільній практиці для складання цілісної характеристики школяра, щоб «глибше зазирнути у психічне життя своїх вихованців за допомогою тих засобів, які завжди знаходяться в їх [педагогів – прим. І.Л.] руках» [3, с. 7].

У своїй доповіді «Про природний експеримент» на I з'їзді з експериментальної педагогіки (грудень, 1910 р., СПб.) О. Лазурський зазначав, що найбільш оптимальним матеріалом

для вивчення дітей шкільного віку є уроки. На кожному уроці актуалізується ціла група психічних переживань дитини, специфічна для кожного навчального предмета: під час уроку гімнастики, наприклад, задіяна рухливо-вольова сфера; арифметики – систематичність та послідовність мислення в абстрактній й конкретній формах і т.д. Олександр Лазурський та його однодумці після численних спостережень виробили план аналізу виявів дитини на уроках російської мови, арифметики, природознавства, малювання, ручної праці, гімнастики. Результатом цієї роботи стали психологічні програми «душевних виявів дитини» на цих уроках [5]. З'ясувалося, що кожен предмет виявляє лише деякі психічні функції, а отже спостереження за дитиною на уроках лише з одного предмета є неповним, однобічним. Саме тому дослідниками було складено нову програму більш складної, зведеної методики спостереження різнобічних особистісних виявів школярів. Завдяки уведенню «гімнастики» й «ручної праці» з'явилася можливість спостерігати й оцінювати достатньо точно як кількісно так і якісно не лише інтелектуальну, але й рухливу та емоційно-вольову сферу особистості учнів.

За оцінкою учня й однодумця ученого М. Басова, даною у статті «Нові дані до обґрунтування природно-експериментального дослідження особистості», ідея природного експерименту як методу дослідження особистості полягала «в доведенні можливості, в деяких спеціальних умовах, використовувати природну, звичайну діяльність людини з метою її психологічного вивчення» [1, с. 921]. Цінність запропонованого О. Лазурським методу його сучасники вбачали у можливості досліджувати не лише окремі психічні процеси, як це було раніше, а особистість цілісно. Окреслюючи особливості запропонованої методики О. Лазурський підкреслював, що за природного експерименту спостереження стає менш випадковим й більш систематичним, а з іншого боку – видозмінюються самі умови спостереження.

Метод природного експерименту був результатом не «теоретичних кабінетних роздумів», а результатом майже шестирічної копіткої праці О. Лазурського та його учнів. Структуру, логіку й послідовність свого наукового пошуку учений пізніше детально окреслив у книзі «Природний експеримент і його шкільне застосування» (1918), наголошуючи: «Запропонований збірник статей є, по суті, єдиним внутрішньо-пов'язаним цілим. Порядок статей відповідає поступовому перебігу наших досліджень, засвідчуючи, як одна ідея породжувала іншу, як вивчення і аналіз тих чи інших фактів створювали підґрунтя для нових гіпотез й положень» [3, с. 1]. Описуючи у книзі

перший період дослідження О. Лазурський зазначав, що він передбачав проведення численних спостережень: «До першого підготовчого періоду відносяться численні спостереження учасників нашого гуртка в школах над цілою групою дітей під час різноманітних занять й перерв між ними». Метою таких спостережень за твердженням ученого було «складання детальної загальної характеристики кожної досліджуваної дитини з наступним, шляхом зіставлення цих «загальних» характеристик з виявами окремих дітей під час тих чи інших уроків (так званими «специфічними» характеристиками), з проведенням оцінки психологічної значущості (виділення О. Л. – прим. І. Л.) різних предметів шкільного навчання, їх впливу на розвиток й вияв тих чи інших психічних функцій дитини» [3, с. 2]. Результатом першого етапу розвідок ученого з групою однодумців мала стати «програма індивідуальних виявів [особистості дитини]» під час навчальних занять. Перехід до другої стадії планувався лише після вироблення «природно-експериментальних прийомів дослідження особистості школяра» двох типів: «експериментальних уроків» та «шкільного експериментального дня». Розроблення згаданих прийомів мало вестися одночасно у двох напрямках: «Нами були намічені й частково розроблені два види таких прийомів: по-перше, «експериментальні уроки» з окремих навчальних предметів, по-друге – «зведена методика, у формі шкільного експериментального дня», що складається з трьох погодинних уроків, з перервами між ними» [3, с. 3]. Таким чином, можливості розробленого О. Лазурським методу природного експерименту, як оригінального й ефективного методу вивчення особистості й експрес-діагностики характеру людини, не обмежувалися лише дослідженням індивідуальних особливостей людини в реальних, життєвих обставинах. Убачаючи у природному експерименті засіб вияву умов більш доцільного виховання дитини в процесі шкільного навчання, учений писав: «Ми досліджуємо особистість самим життям, й тому для дослідження стають доступними усі впливи як особистості на середовище, так і середовища на особистість. Функціонально-характерологічні аналізи окремих навчальних предметів дають змогу нам оцінити кожний з них для розвитку здібностей учня, такі аналізи нададуть можливості для всебічного розвитку особистості дитини й розвантажать школу від надмірної кількості матеріалу...Отже, впустіть у школу життя, розвивайте всебічно особистість, виховуйте її на соціально-корисному матеріалі» [5, с. 189].

Ідея використовувати шкільні заняття з метою вивчення вихованця виникла у

О. Лазурського у процесі розроблення характерологічної теорії особистості, тобто ще у 1905 р. Помітивши, як під час виконання звичних справ діти яскраво виявляють ті чи інші індивідуальні характеристики своєї особистості, учений припустив, що «можна примусити піддослідного виконувати таку ж роботу за таких же умов [тобто у звичних умовах – прим. І.Л.] й цим довільно викликати бажані індивідуальні вияви, маючи змогу активно втручатися в перебіг процесу, цільовим чином спрямовуючи його. Така форма експерименту дає змогу уникати штучності лабораторного методу й моменту випадковості, властивому простому об'єктивному спостереженню, з одного боку, а з іншого – досягати наближення прийомів дослідження до життя й можливості створити необхідну, в інтересах точності, одноманітність умов й обставин» [3, с. 8]. Він був упевнений, що вивчення вихованця на уроці, під час вивчення або репродукування ним конкретного навчального матеріалу, сприятиме удосконаленню й самого експерименту, і надасть досліднику більш об'єктивно цінний матеріал про учня. Наголосимо на винятковій важливості такої думки О. Лазурського для розвитку не лише педагогічної психології, а й методології педагогічного досліджень.

Аби здійснити задумане потрібно було зібрати величезну кількість матеріалу, доступного для спостережень вчителями школи, добирати ті «моменти», що стали б експериментом. Розвиваючи ідею щодо використання методу природного експерименту в педагогічних умовах й з педагогічною метою, учений зазначав, що «необхідно, насамперед вибрати ті ігри, ті способи читання, ті прийоми гімнастики, ті умови й правила рухливих ігор, за яких можливим ставало б отримання даних, найхарактерніших для визначення індивідуальних відмінностей школярів. Якщо це зробити, то спостерігач зможе, обравши ту чи іншу дію, яку виконує дитина у звичайних буденних обставинах, застосувати її у якості експерименту, тобто з метою викликання у досліджуваного тих чи інших виявів» [3, с. 9]. Таким чином, природний експеримент набував значення, використовуючи сучасні терміни, не лише констатувального експерименту, а й формувального, бо в його процесі досліджувалася не тільки сама дитина, а й діяльність в якій вона виявлялася як особистість й вплив, який ця діяльність чинила на її розвиток. Побудова експерименту, в основу якого покладено навчальна діяльність робила такий дослід непомітним для учня. Виконуючи навчальні вправи на уроці, розроблені заздалегідь відповідно до локальної або основної мети експерименту, діти навіть не помічали

перебігу експерименту: «В залежності від тих завдань, які у кожному конкретному випадку поставить собі дослідник, – зазначав О. Лазурський, – кожного разу буде змінюватися зміст й метод природного експерименту. Отже, для чисто педагогічних цілей можна з великим успіхом використовувати шкільні уроки й творчі роботи дітей, оскільки сам урок є найбільш оптимальним матеріалом для вивчення дітей шкільного віку: за таких умов актуалізується ціла група психічних переживань дитини, специфічна для кожного навчального предмета» [3, с. 2]. Такі уроки О. Лазурський з колегами назвали експериментальними: це уроки, «де, на підставі попередніх спостережень й аналізу, так згруповано найяскравіші в характерологічному плані елементи певного конкретного навчального предмету, що відповідні їм індивідуальні особливості учнів виявляться дуже чітко» [3, с. 2, 23].

Задум О. Лазурського щодо вироблення прийомів дослідження індивідуальних особливостей учнів на основі їхньої повсякденної навчальної роботи з ентузіазмом підтримали не лише делегати з'їзду колеги-однодумці, а й адміністрація та педагогічний персонал двох навчальних закладів, на базі яких більше ніж півтора роки (весна 1909–1910 рр.) розроблялися питання щодо складання характеристик школярів, розроблення планів й постановки методики експериментальних уроків: зразкова школа Товариства дошкільного виховання та Виборзьке комерційне училище. Дослідження у зразковій школі Товариства дошкільного виховання проводилися серед дітей 8–9 років, учнів двох старших відділень підготовчої школи «за умов дуже сприятливих». Класи у школі були невеликі – по 8–12 осіб, за таких умов дослідник мав можливість приділяти більше уваги кожній конкретній дитині, частіше спонукати її виявляти себе, але для більшого успіху вирішили зосередити увагу на найбільш типових за своїм «душевеним складом» дітях. Саме тому, протягом декількох перших тижнів проведення експерименту дослідники зосередилися на знайомстві з учнями під час й поза уроками, спостереженні за індивідуальними особливостями кожної досліджуваної дитини та зіставленні спостережуваних виявів із загальною характеристикою учнів з боку вчителя. Записи систематичних спостережень вели відносно лише 4–5 учнів у кожному класі. Істотно зазначити, що кінцевою метою дослідження було визначено «вироблення певних, найбільш доцільних прийомів вивчення індивідуальних виявів дитячої індивідуальності на уроках російської (рідної) мови, арифметики, природознавства, а згодом ще й малювання, ручної праці та гімнастики» [3, с. 23, 97].

Дослідження розпочалося з вивчення типів уроків й методів їх викладання, які використовувалися вчителями школи, бо «залежно від того чи іншого методу так чи інакше виявляли себе учні» [3, с. 23, 97]. Подальша робота з вироблення елементів алгоритму здійснення природного експерименту передбачала, по-перше – з'ясування усієї повноти специфічних особливостей дитячої індивідуальності, яку може виявляти кожен з зазначених уроків, а по-друге – аналіз з точки зору психології кожного специфічного вияву особистості учня.

Збирання матеріалів для складання загальних характеристик учнів охоплювало «загальну душевну будову дитини – її темперамент, волюву й емоційну сферу, сферу морального й соціального почуттів та інтелектуальні інтереси». Ці відомості доповнювалися фактами про спадковість та сімейні обставини життя учня, для чого було опитано педагогічний персонал школи під час спільного аналізу матеріалів спостережень [3, с. 48]. На кожному уроці дослідники мали виявляти і фіксувати у записах по можливості кожний специфічний вияв дитини з наступним психологічним аналізом суті кожного вияву та причино-наслідкових зв'язків між виявом й певним психічним процесом. «Зрозуміло, – пояснював О. Лазурський, – що психологічний аналіз цих виявів ми здійснювали не навмання, а в тісному зв'язку з загальною характеристикою дітей, яка часто нам допомагала розібратися у таких явищах, що могли бути результатом взаємодії тих чи інших причин» [3, с. 25]. Встановивши, таким чином, на що вказує кожен з характерних виявів дітей, під час яких саме уроків та за допомогою яких прийомів у кожному конкретному випадку можливо ці позитивні вияви довільно викликати, дослідники впритул підійшли до вирішення питання, яке становило кінцеву мету дослідження – створення такого уроку, на якому було б зібрано усе, що спонукало б до вияву найяскравіших індивідуальних особливостей дітей; уроку, який міг би відіграти у школі роль природного експерименту й тим самим був названий експериментальним уроком. Складаючи під керівництвом О. Лазурського плани експериментальних уроків його колеги орієнтувалися на таке сформульоване ним визначення: «експериментальним є урок, за якого дитина при найбільшій економії у часі виявила б себе по-можливості з усіх сторін, які актуалізуються цим уроком» [3, с. 25, 54]. Дослідження можливостей навчальних предметів для розвитку тих чи інших фізичних або психічних функцій особистості, мало метою визначення навчального матеріалу, який є

«найнеобхіднішим для життя, з одного боку, й цінним у виховному сенсі, з іншого» [3, с. 57]. Зауважимо, що О. Лазурський не ставив перед собою й колегами завдання виробити загальні методи викладання, що на його думку «цілком справа педагогів», однак здійснювана експериментальна робота з «висвітлення значення методів навчання для розвитку тих чи інших психічних функцій дитини сприяє перевірці й випробовуванню і старих, і нових методів викладання, визначенню місця навчального предмету у всій системі шкільної освіти» і слугувало ще одним позитивним доказом значущості проведеного дослідження [3, с. 164]. «Більш точне й глибоке усвідомлення порівняльно-педагогічного значення окремих навчальних дисциплін, – зазначала одна з коллег й послідовниць вченого К. Коварська у статті «До питання про психолого-педагогічне значення різноманітних шкільних предметів» (1916), – сприятиме більш раціональній побудові навчальних планів на основі правильної взаємозалежності окремих галузей шкільного знання. У вирішенні цього завдання ми вбачаємо головне призначення нашої роботи» [3, с. 16].

Найсуттєвішою ознакою й відмінною особливістю експериментальних уроків та шкільних експериментальних днів була їх спрямованість не стільки на передачу знань, скільки на створення умов для розкриття й розвитку індивідуальних особливостей учнів в умовах шкільного навчання. Вважаємо, що новий підхід до організації життя й діяльності учня в умовах його шкільного навчання, запропонований О. Лазурським, може слугувати підґрунтям та спрямовуючим вектором едукативних реформ на сучасному етапі розвитку освіти. Дуже влучно значення експериментальних уроків О. Лазурського для подальшого розвитку педагогічної теорії й практики оцінила його колега і учениця Л. Вальватъєва: «накопичений психологічний матеріал [психологічна цінність шкільних уроків для розвитку особистості учнів – прим. І.Л.] допоможе вирішити проблему відповідності матеріалу підручника можливостям дітей певного віку; дасть в учителю-досліднику знаряддя свідомого вибору, які завдання давати учням для розвитку у них бажаної працездатності. А це, у свою чергу, відобразиться у розробленні планів уроків і взагалі на складанні програм навчання певного предмету й навіть на складанні навчального плану на цілий рік, бо дозволить свідомо обрати саме ті предмети для викладання, які сукупно рівномірно тренуватимуть й розвиватимуть усі сторони душевного життя наших дітей, й викреслювати зі шкільних програм ті предмети, які відмінні за змістом, але тотожні за психологічним значенням».

У підсумку зазначимо: приєднуємося до думки Л. Вальватської, однієї з учениць її послідовниць ученого, висловленої близько 100 років тому: коли вчитель має уявлення про те, які здібності розвиває кожний із шкільних предметів, про кожен психологічний аспект навчання – він зможе «з відкритими очима розбиратися у тому матеріалі, яким ми творимо наше підростаюче покоління в роки його посиленого зростання й утворення його душевних сил і здібностей». Задані О. Лазурським орієнтири удосконалення освітньо-виховного процесу шляхом ретельного експериментально-науково відбору навчальних предметів та з'ясування умов для більш повноцінного виховання дітей в процесі шкільного навчання є виключно актуальними для сучасної школи. Запропонований ним метод природного експерименту та його особливі прийоми, експериментальні уроки та шкільний експериментальний день, є присутнім внеском у методологію експериментальної педагогіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Басов М. Я. Новые данные к обоснованию природно-экспериментального изучения личности / М. Я. Басов // Вопросы изучения и воспитания личности. – Ин-т по изучению мозга и психич. деятельности; под ред. акад. В. М. Бехтерева. – Пб. : Госиздат. – 1922 – № 4–5. – 1922. – 936 с. – с. 921–933.
2. Жосан О. Е. Педагогічний експеримент : навч.-метод. посіб. / [укладач О. Е. Жосан]. – Кіровоград : Видавництво КОІППО імені Василя Сухомлинського, 2008. – 72 с.
3. Лазурский А. Ф. Естественный эксперимент и его школьное применение / А. Ф. Лазурский. – Пг. – 1918. – 192 с.
4. Лазурский А. Ф. Личность и воспитание / А. Ф. Лазурский // Естественный эксперимент и его школьное применение / под. ред. А. Ф. Лазурского. – Пг. – 1918. – 192 с. – с. 182–190.
5. Лазурский А. Ф. Программа исследования личности / А. Ф. Лазурский. – третье издание, переработаное. С приложением образца записей. – Пг. – 1915. – 33 с.
6. Леонтьева И. В. Спадщина О. Ф. Лазурського (1874–1917) у вимірі вітчизняної експериментальної педагогіки [Рукопис] : автореферат дисертації ... канд. пед. наук : 13.00.01 / І. В. Леонтьева; наук. керівник Н. П. Дічек; Київський університет імені Бориса Грінченка. – Київ, 2015. – 263 с.
7. Надольская М. В. Памяти А. Ф. Лазурского / М. В. Надольская // Естественный эксперимент и его школьное применение / под. ред. А. Ф. Лазурского. – Пг. – 1918. – 192 с. – с. III–VIII.
8. Нечаев А. П. Современная экспериментальная психология в ее отношении к вопросам школьного обучения / А. П. Нечаев. – СПб. – 1901. – 283 с.
9. Симоненко Т. В. Бібліометрика української науки / Т. В. Симоненко // Вісник НАН України. – 2015. – № 3. – doi: 10.15407 / visn. 2015.03.091
10. Фресс П. Экспериментальная психология / П. Фресс, Ж. Пиаже. – М. : Прогресс. – 1973. – 343 с.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Basov M. Ya. Novye dannye k obosnovaniyu prirodno-eksperimental'nogo yzucheniya lychnosti / M. Ya. Basov // Voprosy yzucheniya y vospytaniya lychnosti. – Yn-t po yzucheniyu moz-ha y psykhych. deyatel'nosti; pod red. akad. V. M. Bekhtereva. – Pb.: Hosyzdat. – 1922 – № 4–5. – 1922. – 936 s. – s. 921–933.
2. Zhosan O. E. Pedagogichnyy eksperyment : navch.-metod. posib. / [ukladach O. E. Zhosan]. – Kirovohrad : Vydavnytstvo KOIPPO imeni Vasylya Sukhomlyns'koho, 2008. – 72 s.
3. Lazurskyy A. F. Estestvennyy eksperyment y eho shkol'noe pryemeniye / A. F. Lazurskyy. – Ph. – 1918. – 192 s.
4. Lazurskyy A. F. Lychnost' y vospytanye / A. F. Lazurskyy // Estestvennyy eksperyment y eho shkol'noe pryemeniye / pod. red. A. F. Lazurskoho. – Ph. – 1918. – 192 s. – s. 182–190.
5. Lazurskyy A. F. Prohramma yssledovaniya lychnosti / A. F. Lazurskyy. – tret'e yzdanye, pererabotano. S prylozhenym obraztsa zapysey. – Ph. – 1915. – 33 s.
6. Leont'yeva I. V. Spadshchyna O. F. Lazurs'koho (1874–1917) u vymiri vitchyznyanoi eksperimental'noyi pedahohiky [Rukopys] : avtoreferat dysertatsiyi ... kand. ped. nauk : 13.00.01 / I. V. Leont'yeva; nauk. kerivnyk N. P. Dichek; Kyiviv's'kyy universytet imeni Borysa Hrinchenka. – Kyiv, 2015. – 263 s.
7. Nadol'skaya M. V. Pamyaty A. F. Lazurskoho / M. V. Nadol'skaya // Estestvennyy eksperyment y eho shkol'noe pryemeniye / pod. red. A. F. Lazurskoho. – Ph. – 1918. – 192 s. – s. III–VIII.
8. Nechaev A. P. Sovremennaya eksperimental'naya psykholohyya v ee otnoshenyy k voprosam shkol'noho obucheniya / A. P. Nechaev. – SPb. – 1901. – 283 s.
9. Symonenko T. V. Bibliometryka ukrayins'koyi nauky / T. V. Symonenko // Visnyk NAN Ukrayiny. – 2015. – № 3. – doi: 10.15407 / visn. 2015.03.091
10. Fress P. Eksperimental'naya psykholohyya / P. Fress, Zh. Pyazhe. – M. : Prohress. – 1973. – 343 s.